De orgels van de Grote of St. Bartholomeüskerk te Schoonhoven

Frans Schilt

Inleiding

Hieronder volgt de beknopte geschiedenis van de orgels van de Grote of St. Bartholomeüskerk te Schoonhoven. Het beeld is niet volledig omdat van de oudste geschiedenis niet alle gegevens bekend zijn.

Het oudste orgel

In 1421 was er al een orgel in de kerk aanwezig.[1] zo werd in 1444 bepaald dat meester Coster in de kerk op het orgel zou spelen op Apostelendag en op hoogtijdagen "als gewoonte was, voor twaalf gulden 's jaars." In 1464 was er een organist met de naam Rutger Dircxz. Hij verdiende per jaar 14 beierse guldens.[2]
De kerk zag er toen heel anders uit dan nu. Het was nog een geheel gotische kruiskerk. De zijbeuken van het koor en schip waren nog niet aanwezig. Deze werden in het midden van de 15e eeuw gebouwd zodat er een driebeukige hallenkerk ontstond. Waar nu in het koor de pilaren staan, stonden de buitenmuren. In het schip stonden de buitenmuren niet op de plaats van de huidige pilaren, maar er binnen. Het schip is namelijk in de 17e eeuw verbreed. Het transept of dwarsschip was ook aanzienlijk smaller en lager dan het huidige transept. Dat is een creatie van de restauratie van 1927-1934.[3]
Waar het orgel toen heeft gehangen of gestaan is niet bekend, waarschijnlijk wel in de buurt van het koor. Daar vond de immers de Rooms-katholieke eredienst plaats.
De taak van het orgel was anders dan in de gereformeerde eredienst. Deze bestond uit het meespelen van één of meerdere stemmen van het koor, het aangeven van de toon voor de priester of een korte intonatie voor het liturgische gezang. Gemeentezangbegeleiding bestond niet.
Wat voor een orgel het was, weten we ook niet. Tot aan de 15e eeuw waren orgels z.g.n mixtuurorgels, d.w.z. dat ze niet registreerbaar waren. Het orgel klonk dus altijd het zelfde. Vanaf de 15e eeuw werden de orgels beperk registreerbaar. Door het doorbreken van de Renaissance in de 16e eeuw, waarin er meer behoefte ontstond aan klankkleur, werden orgels geleidelijk aan volledig registreerbaar.

Het Niehoff-orgel

Van het orgel wat vanaf 1539 in de kerk aanwezig was, weten we veel meer. Het werd gebouwd door Hendrik Niehoff, destijds een beroemde orgelbouwer uit 's Hertogenbosch. Het orgel stond op het doksaal, op de scheiding tussen schip en koor van de kerk. Dat Niehoff de orgelbouwer is geweest, weten we uit informatie die werd gevonden in het contract voor de bouw van het orgel van de Oude Kerk te Amsterdam. Daar staat in "dat de meesters en sullen anders gheen werck maken voor dit dan twerck tot scoenhoven ende naeldwyck en daerna gheen werck maken noch beghinnen dan dit." [4] (Het genoemde citaat geeft overigens niet voldoende zekerheid dat Niehoff het orgel ook werkelijk gebouwd heeft. Het zou ook om een reparatie kunnen gaan. Dan zou het dus door een andere orgelbouwer zijn gebouwd.)[5]
Uit Onderzoek in 2004 blijkt dat het doksaal in de Bartholomeüskerk van latere datum is, namelijk ca. 1560, dan het Niehoff-orgel. Hieruit kunnen we dus de conclusie trekken dat het orgel niet altijd op het doksaal heeft gestaan. Het orgel zou oorspronkelijk geen achterwand hebben gehad. Daarom zou het ooit een tegen een muur moeten hebben gehangen. In verband met de liturgie zou dit waarschijnlijk dicht bij het koor zijn geweest, waarschijnlijk aan de oostmuur van het transept.[6]

---

[1] Herman A. van Duinen, *Het doksaal van de Grote of St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2004), 31.

[2] Duinen, 31.

[3] H.C. Bultman, *De Grote of Bartholomeüskerk te Schoonhoven* (Schoonhoven; Kerkvoogdij Hervormde Gemeente), 3.

[4] Duinen, 31.

[5] Informatie van Bart van Buitenen

[6] 33 Duinen, *Het doksaal van de Grote of St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven*.

Niehoff-orgel, situatie tot 1906

Omdat de kerkdeuren in vroeger eeuwen vaker open stonden dan tegenwoordig, en kerken ook wat minder tochtdicht waren, waren de orgels tot aan het begin van de 18e eeuw voorzien van luiken die vaak rijk beschilderd waren. Dit was ook bij het Niehoff-orgel het geval. Luiken voorkwamen dat er onnodig vuil in de orgels kwam. Tevens hadden ze ook een liturgische functie: In tijden van vasten (Passie en Advent) en begrafenissen klonk het orgel niet en werden de luiken gesloten. Luiken waren overigens niet alleen aanwezig bij orgels, ook altaren konden worden afgesloten. De twee luiken aan de zijkant sloten het middenpaneel af. Men spreekt dan over een drieluik.
Van 1649 tot 1650 vond er een grote verbouwing van het schip plaats. De toren stond toen al scheef en om dit verder te voorkomen, werd het middenschip ongeveer twee meter verbreed. De pilaren werden in Romeins-Dorische (Toscaanse) stijl gemaakt. Tegen de torenpeilers verrezen twee zware vierkante muurpeilers. Verder kwamen er vier ronde zuilen en twee vierkante vieirngpijlers.[7]

In 1763 werkte Hess uit Gouda aan het orgel. Het snijwerk dat zich voor het borstwerk bevond, is duidelijk van zijn hand. Hij breidde ook de manuaalomvang uit tot C-c^3 Door toevoeging van de tonen Cis, Dis, Fis en Gis. (gekoppeld aan dezelfde, één octaaf hoger klinkende tonen). Het pijpwerk van de ontbrekende tonen gis^2, bes^2 en b^2 en c^3 werd op twee kleine windladen geplaatst in de onderkast.[8]
In 1815 begint in Schoonhoven het begeleiden van de gemeentezang met orgel. In 1853 vond een grote restauratie plaats door D. van Rossum uit Bodegraven. Het orgel werd wit geschilderd, op de torens werden vazen in empire-stijl geplaatst en de orgelluiken werden vervangen door vleugelstukken. Overigens was de kas, die oorspronkelijk in de was had gestaan, al twee maal eerder overgeverfd geweest; in de kleur groen en daarvoor donkerrood. In 1883 werd het orgel afgeschreven.

[7] 33, 34, Duinen.

[8] Hans van Nieuwkoop, *Het Historische orgel in Nederland.* (Place of publication not identified: Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, 1997), 64.

Manualen en einige registertrekkers Niehoff-orgel, Hess 1763 (Nat. Orgelmuseum Elburg)

In 1901 werd het orgel uit de kerk verwijderd. Het is lange tijd opgeslagen geweest in de meubelmakerwerkplaats van de fa. van der Ende te Schoonhoven. Het binnenwerk werd voor 30 gulden aan een opkoper verkocht![9] De fa. van der Ende heeft tot enkele jaren geleden de speeltafel, restanten van de kas en de vleugelstukken bewaard in de werkplaats in Schoonhoven. Dhr. J. van der Ende jr. heeft ze inmiddels geschonken aan het Nationaal Orgelmuseum te Elburg. Hier zijn ook enige frontpijpen en pijpestokken te zien.
In de jaren '50 van de vorige eeuw is de kas van het orgel verkocht naar de Grote of St. Laurenskerk te Rotterdam. De kas is door bovengenoemde firma gerestaureerd en uitgebreid met een rugwerkkas. Ook zijn er nieuwe torenbekroningen gemaakt. De luiken keerden niet terug. De orgelbouwer Marcussen uit Denemarken heeft in beide kassen een nieuw orgel gebouwd en het doet nu dienst als transeptorgel. Het snijwerk van Hess is overigens verwijderd en verwerkt in de nieuwe onderkas van het koororgel van de St. Laurenskerk.
De dispositie in de Schoonhovense situatie was, zoals deze wordt vermeld door Joachim Hess in 1774 in zijn "Merckwaardige dispositien":

Frontpijpen pijpstokken en restanten van de kas ter plaatse van de registertrekkers, Niehoff-orgel, (Nat. Orgelmuseum Elburg)

[9] CD-boekje behorend bij de CD The London Organ Virtuoso, Six Concertos for the Organ Opus 4. Georg Frideric Handel 1685-1759. Geert Bierling, transeptorgel, Grote of Sint Laurenskerk Rotterdam, 10

Hoofdwerk:	Borstwerk:	Pedaal:
Prestant 8’	Holpijp 8’	Trompet 8”
Holpijp 8’	Octaaf 2’	
Prestant 4’	Fluit 2’	
Fluit 4’	Flageolet 1’	
Quint 3’		
Octaaf 2’		
Gemshoorn 2’		
Mixtuur		
Sexquialtera		
Trompet 8’		

In 1901 blijkt het borstwerk gewijzigd te zijn:
Holpijp 8’
Fluit 4’
Prestant 2’
Tremulant

Transeptorgel St. Laurenskerk Rotterdam

Dhr. van der Ende sr. achter zijn werkplaats in Schoonhoven met de nieuw gemaakte torenbekroningen voor het transeptorgel

Snijwerk van het borstwerk van het Niehoff-orgel in het koororgel

Het Vermeulen-orgel

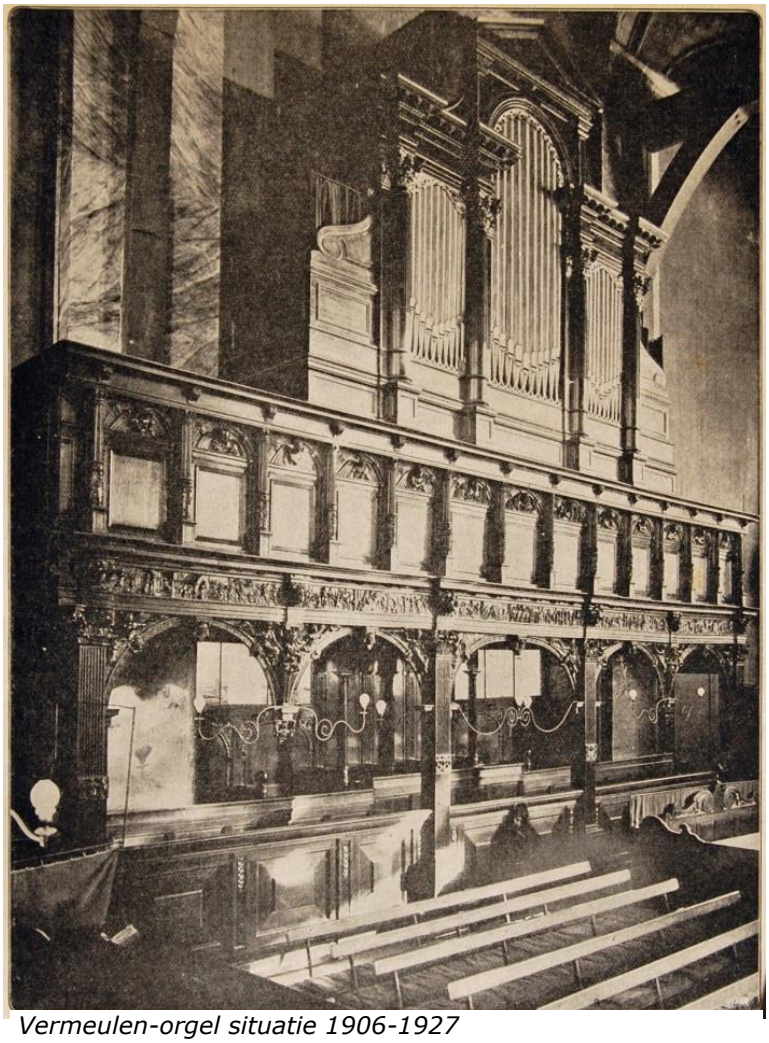

Vermeulen-orgel situatie 1906-1927

In 1906 werd een ander, gebruikt orgel geplaatst, afkomstig uit de R.K. Bonifaciuskerk kerk te Amsterdam.[10] Dit orgel kwam op dezelfde plaats als het Niehoff-orgel, dus op het doxaal. De bouwer van dit orgel was waarschijnlijk Mart Vermeulen uit Utrecht.[11] Aanvankelijk dacht men dat dit waarschijnlijk Witte zou zijn. Uit nadere informatie blijkt dit niet te kloppen.[12]
Dit orgel was heel anders van klankkarakter als het Niehoff-orgel. Het Niehoff-orgel had een heldere klank, geschikt voor muziek uit de 16e tot de 18e eeuw. (vergelijkbaar met het huidige orgel) Het nieuwe orgel had een minder doorzichtige, meer romantische klank zoals men dat met name in Rooms-katholieke kerken wenste. Het was een echt 19e-eeuws orgel, uit de tijd van de Romantiek.
Bij de grote kerkrestauratie/verbouwing van 1927-1934, werd dit orgel verplaatst naar de westzijde van de kerk. Om de verzakte toren op te vangen, werd er een enorme betonnen steunconstructie gebouwd met daartussen een orgelgalerij waarop het orgel zijn plaats kreeg. Het inmiddels dichtgemetselde venster onder de toren, vanwege het verzakken van deze, werd met de kerkrestauratie weer geopend en voorzien van een z.g.n. tapijtraam wat men zichtbaar wilde houden vanuit de kerkruimte. Om dit alles te realiseren werd het orgel grondig omgebouwd. Na de mode van die tijd verdween de kas, het pijpwerk kreeg een open opstelling, geplaatst in twee helften tegen de steunconstructie van de toren. Het enige wat vanuit de kerk zichtbaar was van het orgel, was een "pijpenschutting" tegen de linker en rechter steunconstructie van de toren. Dit noemen we zo, een beetje spottend, omdat het front alleen bestaat uit pijpen en versiering geheel ontbreekt en het daardoor doet denken aan een schuting. Om deze ombouw technisch mogelijk te maken werd het orgel van mechanisch omgebouwd naar een pneumatisch systeem en voorzien van een vrijstaande elektrische speeltafel. De fa. Dekker uit Goes was de orgelbouwer die deze verbouwing uitvoerde.

[10] Met dank aan informatie van Bart van Buitenen
[11] Met dank aan informatie van Bart van Buitenen
[12] Met dank aan informatie van Bart van Buitenen

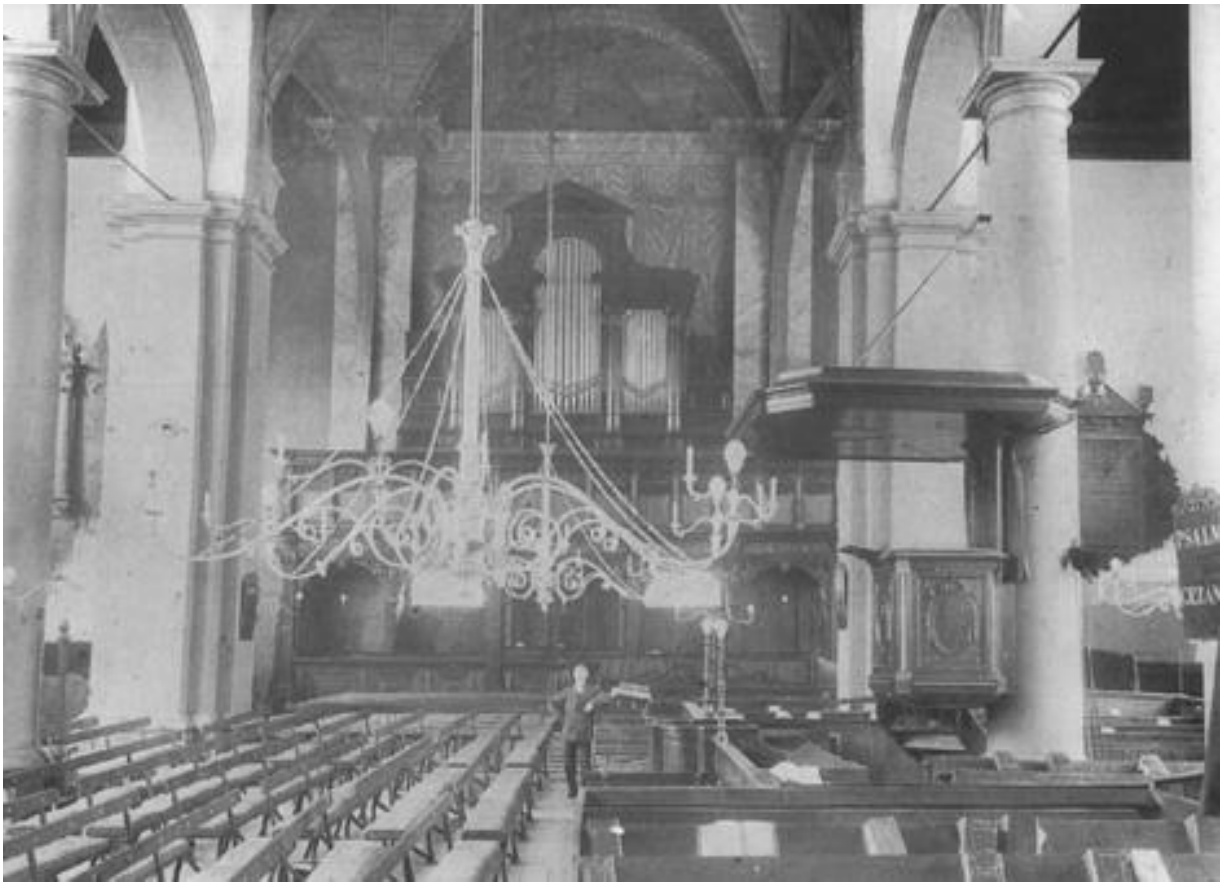

Kerkinterieur naar het oosten met Vermeulen-orgel situatie tot 1927

Dispositie Vermeulen-orgel:[13]

Eerste klavier	Tweede klavier	Pedaal
Prestant 8′	Gedekt 8′	Subbas 16′
Bourdon 16′	Fluit 8′	Bazuin 16′
Gedekt 8′	Gemshoorn 8′	Octaaf 8′
Salicionaal 16′	Vox Celeste 8′	Violonbas 8′
Viola da Gamba 8′	Dubbelfluit 4′	Octaaf 4′
Melophoon 8′	Spitsfluit 2′	
Gedekt 4′	Salicionaal 8′	
Cornet 3 of 4 st	Kromhoorn 8′	
Octaaf 2′		
Mixtuur 3 of 4 st		
Trompet 8′ (basc.)		
Trompet 8′ (disc.)		

[13] Met dank aan informatie van Bart van Buitenen

Vermeulen-orgel situatie 1934-1975

Met de komst van hetelucht-verwarming in de kerk in de jaren 60, begon het orgel steeds meer mankementen te vertonen. In 1969 werd er een commissie gevormd voor de bouw van een nieuw orgel. Het was een tijd dat alles wat uit de negentiende eeuw was, werd gezien als een product van een vervalperiode. Veel negentiende-eeuwse gebouwen (waaronder veel neogotische, R.K.-kerken) maar ook orgels moesten het onderspit delven. Achteraf is het de vraag of dit geheel terecht was. In onze tijd wordt er in ieder geval anders over gedacht. Ook het orgel in onze kerk moest plaats maken voor een nieuw orgel. De verbouwing van het orgel in de dertiger jaren had er ook geen goed aangedaan. Het pneumatische systeem was erg storingsgevoelig en er was veel zinken pijpwerk in verwerkt.

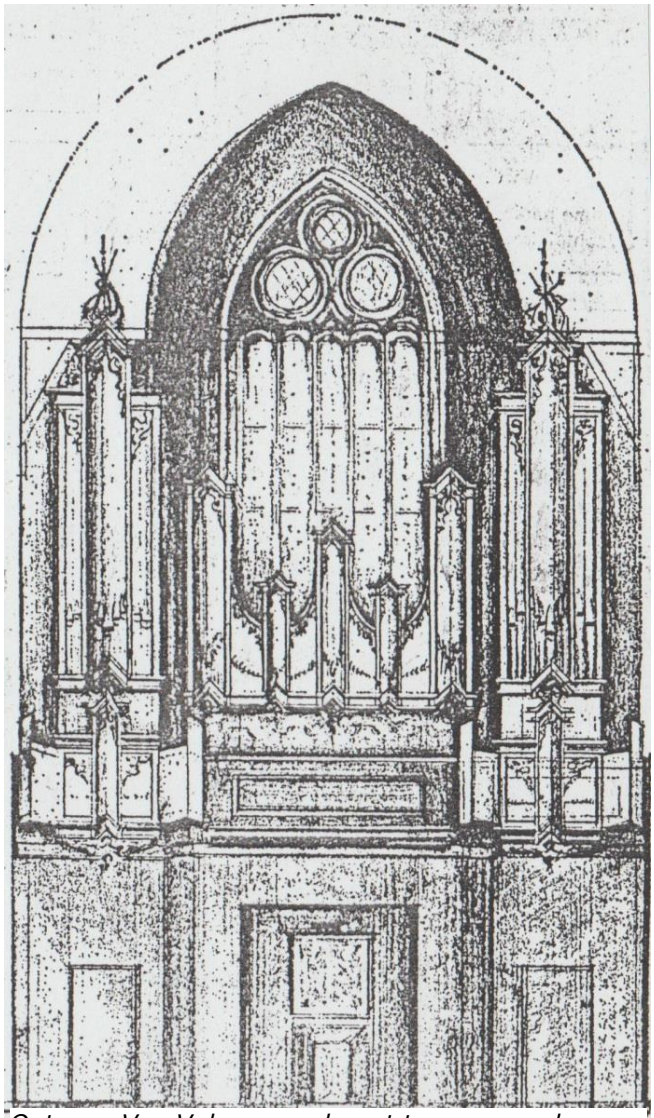

Ontwerp Van Vulpen-orgel, met twee rugwerken

De nieuw gebouwde orgels die toen in de mode waren, grepen terug op de periode van de 16e t/m de 18e eeuw en werden ook wel neo-barokke orgels genoemd. Ze waren gebaseerd op de orgels uit de periode van de (met name Noord-Duitse) barok en hadden, een heldere boventoonrijke maar vaak niet erg draagkrachtige klank. De muziek van componisten uit de barokperiode, waaronder J.S. Bach, D. Buxtehude, moest er goed op tot hun recht komen. Je zou kunnen spreken van een reactie op de romantische orgels met een dikke, minder doorzichtige klank. Er is heel wat water door de Lek gegaan voordat het huidige orgel tot stand is gekomen. Eén van de orgelcommissieleden, onze stadsgenoot Gerrit Neven heeft diverse frontontwerpen gemaakt. In de toenmalige "Schoonhovensche Courant" werd het ontwerp besproken wat het uiteindelijk zou worden: Een orgel met twee rugwerken, voorzien van luiken

en een laag middendeel (hoofdwerk) zodat het raam in de toren zichtbaar zou blijven in de kerk. Aan weerskanten van het hoofdwerk zouden de pedaaltorens komen. Het orgel zou ca. 30 stemmen krijgen. Dit ontwerp heeft het uiteindelijk toch niet gehaald.

Eén van de ontwerpen van Gerrit Neven

Het huidige van Vulpen-orgel

Uiteindelijk werd in 1975 het huidige orgel gebouwd door de Utrechtse orgelbouwer Gebroeders van Vulpen. Het front van het orgel is eveneens ontworpen door Gerrit Neven. Doordat men afgezien heeft om het middendeel laag te houden, is het raam onder de toren niet meer zichtbaar vanuit het schip van de kerk. Het orgel heeft 28 registers. Het is qua dispositie en opbouw van de werken (hoofdwerk, rugwerk en pedaal) geïnspireerd op de Noord-Duitse barok. De benaming van dit type orgel, wordt, zoals al eerder vermeld, ook wel neo-barok genoemd. In de orgelbladen is er destijds heel wat geschreven. Voor- en tegenstanders van dit orgeltype schreven nogal eens met een scherpe pen. Op woensdagavond 20 augustus 1975 werd het orgel in gebruik genomen tijdens een officiële avond. Onze toenmalige hoofdorganist, wijlen dhr. H.A. Brokking, begeleidde de gemeentezang van Psalm 117 vers 1 op het hulporgel. Na Schriftlezing en gebed werd Psalm 150 gezongen. Het eerste vers werd begeleid door dhr. Brokking op het hulporgel, het tweede en derde vers door dhr. W. van Beek. Dhr.

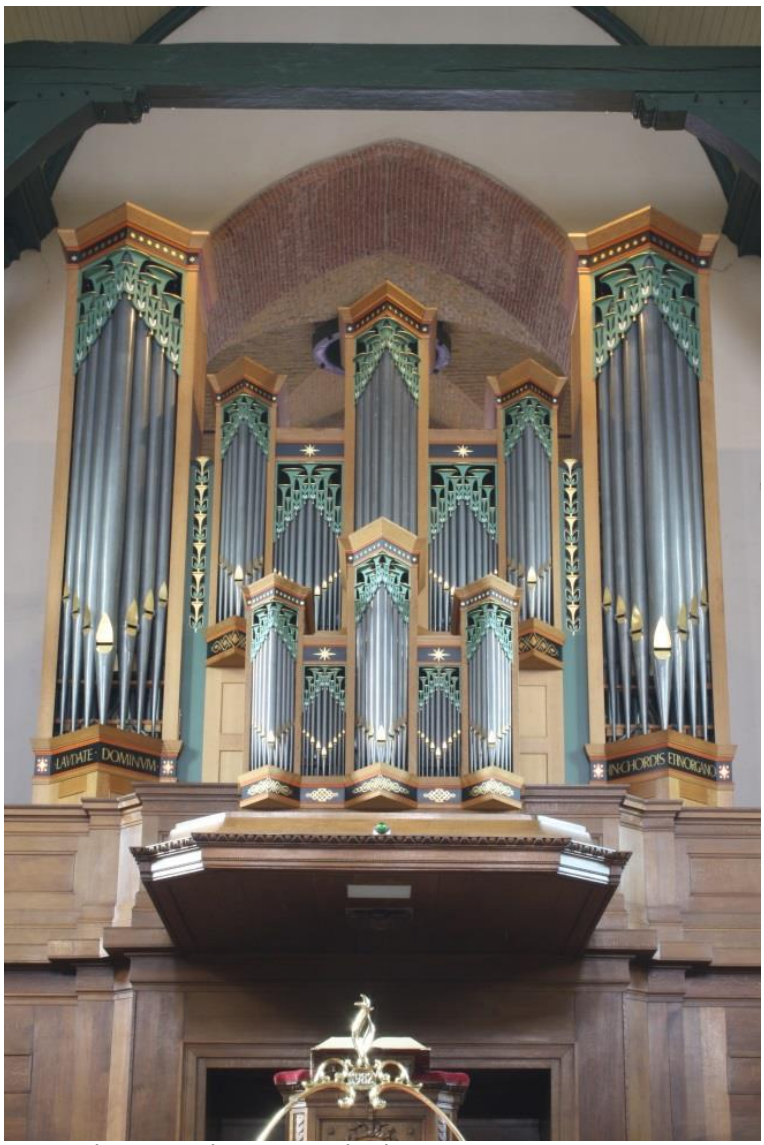

Van Vulpen-orgel, 1975 tot heden

van Beek was destijds organist van de Grote of St. Jacobskerk te ’s Gravenhage en docent aan het conservatorium aldaar en aan het conservatorium te Groningen. Daarna hield wijlen ds. H.C. Bultman, lid van de orgelcommissie, een meditatie. Hierna werd Psalm 108 vers 1 gezongen. Vervolgens gaf een ander lid van de orgelcommissieleden, onze voormalige stadsbeiaardier, dhr. J. van der Ende, een toelichting op het nieuwe orgel, waarna organist Van Beek een aantal orgelwerken van Georg Böhm, Johann Gottfried Walther, Carl Phillip Emanuel Bach en Johann Sebastian Bach op het nieuwe orgel speelde. Aan het einde van de avond sprak wijlen dr. Broekhuis een dankwoord en sloot de avond af met gebed en werd Psalm 98 vers 3 staande gezongen. Het orgel was in gebruik genomen! Op zaterdag 23 augustus werd het orgel van drie tot vijf uur bespeeld door de organist van de Grote of St. Nicolaas te IJsselstein, wijlen dhr. H.C. de Leeuw. In de kerk van IJsselstein kerk staat een “oudere broer” van ons orgel. Voor gemeenteleden was er de mogelijkheid het orgel te beluisteren en te bezichtigen.

<u>Dispositie van Vulpen-orgel (situatie tot 2002):</u>

<u>Hoofdwerk</u>:
Prestant 8’
Octaaf 4’
Octaaf 2’
Mixtuur 5-7 st
Trompet 8’
Quintadeen 16’
Roerfluit 8’
Spitsfluit 4’
Quint $2^2/_3$’
Tertscimbel 3 st

<u>Rugwerk:</u>
Prestant 4’
Holpijp 8’
Scherp 4 st
Dulciaan 16’
Vox Humana 8’
Tremulant
Quintadeen 8’
Roerfluit 4’
Gemshoorn 2’
Nasard $1^2/_3$’
Sexquialter 2 st

<u>Pedaal:</u>
Prestant 16’
Octaaf 8’
Nachthoorn 4’
Mixtuur 6 st
Koppel ped-hw
Koppel ped-rw
Subbas 16’
Roerquint $5^1/_3$’
Bazuin 16’
Schalmei 4’

Koppel HW-RW
Koppel HW-Ped
Koppel RW-Ped

Pijpwerk in het front:
Pedaal : Prestant 16'
Hoofdwerk : Prestant 8'
Rugwerk : Prestant 4'

De labia zijn opgelegd met bladgoud.

Herintonatie
Tijden veranderen. In onze huidige tijd is de negentiende eeuw weer helemaal in. Romantiek mag weer, ook in de orgelbouw staan eens verguisde orgels weer helemaal in de belangstelling. Het gevolg is dat de eens zo gevierde neo-barokke orgels volop worden aangepast. Ook met het Schoonhovense orgel is dat gebeurd. De klank werd in de loop der jaren steeds meer ervaren als niet draagkrachtig genoeg. Dit probleem speelt bij meerdere orgels van het neo-braokke type, met het gevolg dat men hier wat aan ging doen. Ook met ons orgel is dat gebeurt. In 2002 vonden er een aantal wijzigingen plaats: De windvoorziening werd gewijzigd. De bestaande windcapaciteit werd onvoldoende bevonden. De kleine balgen, die zich in het orgel bevonden, werden vervangen door grotere en uitgevoerd als spaanbalgen. Deze zijn in een balgstoel buiten, achter het orgel geplaats, omdat er in het orgel te weinig ruimte voor is.

Van de volgende registers is het pijpwerk verschoven en geherïntoneerd:

Van het hoofdwerk:
Octaaf 2'
Quint 2 2/3
Mixtuur 1 1/3 5-7 st is gewijzigd in 4-6 st vanaf c^1 een hele toon opgeschoven
De Tertscimbel 3 st is vervangen door een cornet 4 st.

Van het rugwerk:
Prestant 4'
Scherp 4 st is gewijzigd in 3-4 st, vanaf c^1 een hele toon opgeschoven
Sexquialter 2 st is geherintoneerd
Nasard 1 1/3 is gewijzigd in Nasard 2 2/3

Van het pedaal:
Subbas 16', hiervan zijn de grootste pijpen bijgemaakt, tevens zijn alle pijpen meer vierkant gemaakt.

Voor het hele werk is een opliggende tremulant toegevoegd
De pneumatisch tremulant van het rugwerk werd vervangen door een mechanische inliggende tremulant.

Huidige dispositie:

Hoofdwerk:
Prestant 8'
Octaaf 4'
Octaaf 2'
Mixtuur 3-4 st
Trompet 8'
Quintadeen 16'
Roerfluit 8'
Spitsfluit 4'
Quint $2^2/_3$'
Cornet 4 st disc.

Rugwerk:
Prestant 4'
Holpijp 8'
Scherp 4 st
Dulciaan 16'
Vox Humana 8'
Tremulant
Quintadeen 8'
Roerfluit 4'
Gemshoorn 2'
Nasard $2^2/_3$'
Sexquialter 2 st
Tremulant

Pedaal:
Prestant 16'
Octaaf 8'
Nachthoorn 4'
Mixtuur 6 st
Koppel ped-hw
Koppel ped-rw
Subbas 16'
Roerquint $5^1/_3$'
Bazuin 16'
Schalmei 4'
Koppel hw-rw

Tremulant voor het hele werk.

Koppel HW-RW
Koppel HW-Ped
Koppel RW-Ped

Het orgel is nu draagkrachtiger geworden en de "scherpe kantjes" zijn er wat vanaf gehaald. In onze tijd van secularisatie wordt het vaak steeds moeilijker om historische kerkgebouwen en hun vaak rijke interieurs, met daarbij hun orgels, te behouden. Er is geen land ter wereld waar de concentratie van orgels (met name historische orgels) zo hoog is als in ons land. Helaas is de belangstelling van de orgelkunst tanende. Hopelijk zullen er altijd organisten en andere liefhebbers zijn om de orgelkunst in ere te houden en mag ons orgel nog lang behouden blijven voor ons nageslacht!

Frans Schilt, juni 2018.

Gebruikte literatuur:

Duinen, Herman A. van. *Het doksaal van de Grote of St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2004.

Bultman, H.C. *De Grote of Bartholomeüskerk te Schoonhoven.* Schoonhoven: Kerkvoogdij Hervormde Gemeente, 1984.

Nieuwkoop, Hans van. *Het Historische orgel in Nederland.* Place of publication not identified: Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, 1997.

CD-boekje behorend bij de CD The London Organ Virtuoso, Six Concertos for the Organ Opus 4. Georg Frideric Handel 1685-1759. Geert Bierling, transeptorgel, Grote of Sint Laurenskerk Rotterdam, 2003.

Fotoverantwoording:

Frans Schilt

http://www.dbnl.org/tekst/gron052krim02_01/gron052krim02_01_0007.php

http://www.dbnl.org/tekst/gron052krim02_01/gron052krim02_01_0008.php

http://www.orgelsite.nl/kerken26/rotterdam.htm

http://www.refdag.nl/muziek/restauratie_transeptorgel_laurenskerk_rotterdam_eindelijk_in_zicht_1_884256